

KONRAD GROCHECKI

UNIwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

kongro@gazeta.pl

Stan badań nad hutnictwem szkła w powiecie lubaczowskim. Warunki naturalne jako determinant hutnictwa szkła

---

Artykuł przedstawia stan badań nad hutami leśnymi na obszarach historycznego starostwa lubaczowskiego. Huty leśne usytuowane były przede wszystkim w okolicach Lubaczowa i Potylicza (obecnie Ukraina, obwód lwowski, rejon żółkiewski). Dziś jedynymi śladami po nich są nazwy miejscowe, źródła pisane oraz materialne, w tym zabytki archeologiczne. Te ostatnie jak dotąd rzadko stawały się przedmiotem naukowych dociekań, co w dużym stopniu kontrastuje z innymi rejonami ziem polskich, gdzie produkcja szkła jest przedmiotem badań wchodzących w zakres dziedziny zwanej archeologią przemysłu. W niniejszym artykule opisane zostały również warunki naturalne tamtych obszarów, które przyczyniły się do rozwinięcia przemysłu szklanego.

Słowa kluczowe

archeologia przemysłu, hutnictwo szkła, huty leśne, Lubaczów, Potylicz

---

Szkoło ze względu na posiadane właściwości znalazło zastosowanie w różnych dziedzinach życia. Na początku wyrabiano z niego wyłącznie ozdoby oraz naczynia. Z czasem asortyment tworzonych przy jego wykorzystaniu przedmiotów powiększał się. Trudno dziś wyobrazić sobie gotyckie katedry bez ich różnokolorowych witraży, nadających im swoistego charakteru skupienia oraz piękna. Współcześnie szkło ma zastosowanie m.in.: w optyce, budownictwie, elektrotechnice. Szklanymi włóknami wzmacniane są tworzywa sztuczne, wykorzystywane np. w przemyśle samochodowym. Natomiast płytki ceramiczne są wspaniałym materiałem chroniącym statki kosmiczne przed ogromnymi temperaturami, jakie panują na ich powierzchni podczas wchodzenia w atmosferę.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie stanu badań nad historycznym hutnictwem szkła oraz ukazanie warunków naturalnych w powiecie lubaczowskim.

Warunki środowiskowe są najważniejszym z czynników decydujących o możliwości zaistnienia hut szklanych na danym terytorium. Dlatego też opiszemy pokrótce główne cechy środowiska geograficznego powiatu lubaczowskiego. Leży on w obrębie 2 makroregionów geograficznych – Kotliny Sandomierskiej i Roztocza. W większości położony jest we wschodniej części Kotliny Sandomierskiej, która

z kolei w tym miejscu dzieli się na mezoregion, zwany Płaskowyżem Tarnogrodzkim, oraz Równiną Biłgorajską¹ (ryc. 1).

Rycina 1. Granice mezoregionów

Źródło: J. Kondracki, A. Richling, *Regiony Fizycznogeograficzne 1:1.500.000. Granice mezoregionów*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1994

Tereny Roztocza stanowią trzecią część powiatu. Są to tereny Roztocza Rawskiego i Środkowego (Tomaszowskiego). Płaskowyż Tarnogrodzki charakteryzuje się płaskim obszarem wyżyn, które osiągają od 180 do 220 m n.p.m. Zbudowany jest z ilów miocenijskich, na których nawarstwiają się gliny i piaski czwartorzędowe. Na sporej jego powierzchni występują utwory pylaste typu lessów. Drugi z mezoregionów jest piaszczystą równiną, pochylającą się w kierunku zachodnim. Równina Biłgorajska urozmaicona jest również mnogimi wydrami i podmokłymi zagłębieniami. Należy dodać, że znajdują się tutaj wielkie kompleksy leśne, których główną część stanowi Puszcza Solska. Równoległe do południowej granicy Równiny Biłgorajskiej płynie rzeka Tanew. Tereny Roztocza, na których znajdują się obszary powiatu lubaczowskiego, zbudowane są przede wszystkim z piasków i wapieni. Tu znajdują się najwyższe na polskim Roztoczu wyniesienia, czyli Wielki Dział (390,4 m n.p.m.) oraz Długi Goraj (391,5 m n.p.m.). Są to ostańce pokryte piaszczystymi i wapiennymi osadami morza miocenijskiego. Występują tutaj także rozległe doliny wysłane dość sporą warstwą piasków postglacjalnych.

Obecność lasów jest jednym z podstawowych warunków determinujących powstanie dawnych hut szklanych. Niegdyś starostwo lubaczowskie położone było na terenie puszczańskim. Wiemy, że w XVII i XVIII w. huty szklane zmieniały swoje lokalizacje i było to uzależnione od eksploatacji zasobów leśnych². Ogrom

¹ J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2002, s. 310–311.

² A.J. Kasprzak, *Starostwo lubaczowskie*, [w:] *Szkła z Huty Kryształowej w starostwie lubaczowskim, 1717/1718 – koniec XVIII wieku*, red. A.J. Kasprzak, Warszawa 2005, s. 30.

dewastacji puszczy w drugiej poł. XVIII w. był tak nasilony, że służby leśne wyrażały swoje obawy zaistniałą sytuacją³. Huty szklane chciano lokować na terenach pagórkowatych bądź podgórskich, co miało dawać efekt łatwiejszego rozpalania w piecu hutniczym⁴. Bezpieczeństwo miała zapewniać bliskość rzek, potoków oraz strumieni (najlepsze były te bystre oraz czyste, gdyż ułatwiało to płukanie piasku szklarskiego, którego złoża były także niezwykle ważne w produkcji szklarskiej)⁵. Dobre pokłady gliny są również przydatne w hutnictwie szklanym. Jeszcze w XIX w. zasoby gliny z Potylicza uważano za znakomity materiał do produkcji tygli używanych w hutach szklanych⁶. Ponadto rejon wymienionego wyżej miasta słynął z białego piasku, który świetnie nadawał się do wytwórczości szkła⁷. Okolice Brusna Starego oraz Radruża i Smolina obfitują w wapień litotamninowy. Jego właściwości – tj. dobra twardość oraz odporność na warunki atmosferyczne – sprawiły, że rejon ten już od XVI w. znany był z produkcji kół żarnowych oraz kamieni młyńskich⁸. Twardych kamieni używano również w budownictwie, stosując je głównie jako podkłady pod legary domów czy materiał do konstrukcji murów. Piece grzewcze oraz – co dla nas ważniejsze – hutnicze, także konstruowane były z tego kamienia⁹.

W regionie lubaczowskim znajduje się kilka miejscowości, których nazwy sugerują działalność hut szkła i metali. Nas bardziej interesują te pierwsze – są to następujące miejscowości: Huta Stara, Huta Szumy, Huta Różaniecka, Huta Złomy, Huta Lubycka, Huta Kryształowa. Ciekawymi i pomocnymi w eksploracjach archeologicznych są również nazwy lokalne miejsc charakterystycznych w topografii terenu. Przykładem może być jar zwany Hutą, znajdujący się w gm. Stary Dzików, lub las zwany Pucharami, zlokalizowany obok Horyńca w stronę północno-wschodu. Nazwy *Huta* lub *Hucisko* występują dość często na terenach dzisiejszej Polski, jednak nie wszystkie można wiązać z dawnymi miejscami wytwórczości szkła¹⁰ – w części z nich kwitła bowiem metalurgia, z którą należy wiązać nazwy *Ruda*¹¹. Również miejscowości o nazwie *Potasznia* można utożsamiać z miejscami, które znajdowały się w pobliżu dawnych hut. Tak określone miejsca służyły niegdyś do składowania i przygotowywania potażu, niezbędnego przy wytopie szkła¹² (ryc. 2).

³ *Ibidem*.

⁴ M. Piotrowski, G. Dąbrowski, *Staropolskie pucharki dzwonowate z Lubaczowa*, „Rocznik Lubaczowski” 2007, t. XI, s. 20.

⁵ *Ibidem*.

⁶ A.J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 31.

⁷ *Ibidem*, s. 33.

⁸ *Ibidem*, s. 32.

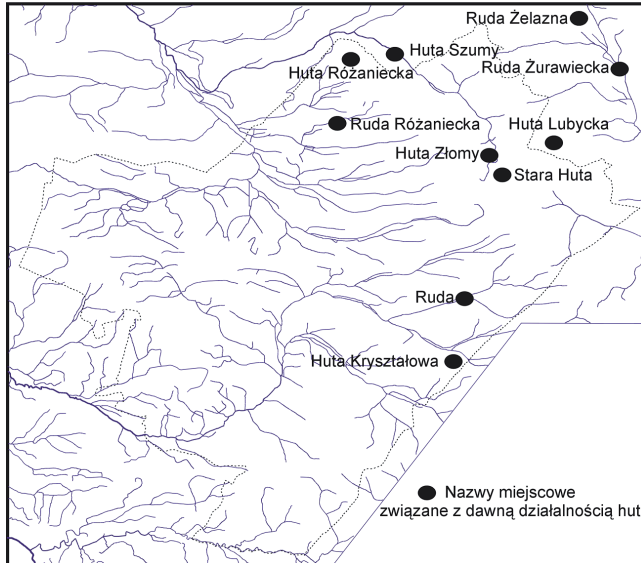
⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Z. Zierhoffer, *Huta*, [w:] *Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany*, t. 3: E-I, red. K. Rymut, Kraków 1999, s. 505.

¹¹ M. Malec, *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Warszawa 2003, s. 97–98.

¹² I. Nobis, *Potasznia*, [w:] *Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany*, t. 9: Po-O, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, Kraków 2013, s. 204.

Rycina 2. Nazwy miejscowe związane z dawną działalnością hut

Źródło: Opracowanie własne na podkładzie mapy powiatu lubaczowskiego wykonanego przez Grzegorza Dąbrowskiego Konrad Grochecki

Leśne huty szkła były bezspornie obecne w staropolskim krajobrazie kulturowym starostwa lubaczowskiego, które początkowo obejmowało obszary okalające Lubaczów i Potylicz (obecnie Ukraina, obwód lwowski, rejon żółkiewski). Dziś jedynymi śladami po nich są nazwy miejscowe, źródła pisane oraz materialne, w tym zabytki archeologiczne. Te ostatnie jak dotąd rzadko stawały się przedmiotem naukowych dociekań, co w dużym stopniu kontrastuje z innymi rejonami ziem polskich. Tam bowiem miejsca produkcji szkła są przedmiotem badań wchodzących w zakres dziedziny zwanej „archeologią przemysłu”¹³. W tym miejscu należy zaznaczyć, że wyjątek z ziemi lubaczowskiej stanowi opracowanie kultury materialnej z Huty Kryształowej, pow. lubaczowski¹⁴, co nie mogło być pominięte ze względu na niebagatelną jakość wyrobów. Nie możemy również pozostawić bez

¹³ Określenie to zaproponował J. Olczak, którego zdaniem używana wcześniej nazwa, czyli „archeologia przemysłowa”, mogła nieść za sobą złe skojarzenia względem rozumienia jej definicji. Termin zaproponowany przez J. Olczaka ma co prawda pokrywać się z wcześniejszym pojmowaniem dziedziny, jednak samo określenie („archeologia przemysłu”) jest zdecydowanie konkretniejsze. Ma ono zatem oznaczać: „badanie metodami przede wszystkim archeologicznymi (choć nie tylko) materialnych pozostałości przemysłowej działalności człowieka”. Celem tejże dziedziny ma być więc uchwycenie wszelkich form wytwórczych oraz przetwórczych działalności ludzkiej, a także aktywności wydobywczej zasobów naturalnych – podstawy przemysłu. Zob. J. Olczak, *Problemy archeologii przemysłu w Polsce na przykładzie archeologicznych badań nad hutnictwem szklanym*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1989–1990, nr 36, s. 111–112.

¹⁴ Patrz: A. Wyrobisz, *Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 42–43; B. Szelejejd, *Materiały z okresu 1717–1729 do dziejów hut szklanych pod Lubaczowem, należących do rodu Sieniawskich (część 1)*, „Studia Wilanowskie” 2002, t. XIII, s. 27–90; *Szkła z Huty Kryształowej w starostwie lubaczowskim, 1717/1718 – koniec XVIII wieku*, red. A.J. Kasprzak, Warszawa 2005 – tam dalsza literatura.

słowa pracy na temat odkryć pucharków dzwonołatych z Lubaczowa¹⁵, które produkowano w leśnych hutach szkła. Ich odbiorcami były szersze grupy społeczne, a nie jedynie elity – jak w przypadku produktów z Huty Kryształowej.

Do tej pory wiedzę na temat hutnictwa szkła w okresie staropolskim na terenie starostwa lubaczowskiego czerpano głównie ze źródeł pisanych. Stąd wiemy, że znajdował się tam niegdyś jeden z ważniejszych staropolskich ośrodków szklarskich¹⁶. Najwcześniejszą potwierdzoną w tego rodzaju materiałach jest huta szkła z okolic Potylicza. Informacja ta zawarta jest w przywileju z 2 lutego 1550 r.¹⁷ dla posesora tejże huty Stanisława Krassowskiego (vel Kossowskiego?). W ilustracji z 1565 r. znajduje się wzmianka o tym, że huta ta lokowana była na „gruncie potylickim [...] do której nie mało jest obszarów i tak jakby osobna dziedzinka między lasem”¹⁸. Wyrabiano w niej przede wszystkim naczynia szklane i szkło okienne. Wiadomo również, iż szkła w niej produkowane trafiały do zamku¹⁹. Na południe od Potylicza miała znajdować się inna huta szkła. Wiemy, że w 1565 r. mieściła się ona „niżej m. Potylicza, na którą jest łan nadany i obszarów kilka ku temu, a która niedawnych czasów skupił wójt potylicki”²⁰. Rzeczona huta w 1682 r. określana jest jako „Hutka att przedmieście potylickie”. Wydaje się, że jej pierwotną lokalizację można łączyć z miejscowością o nazwie Hutka Zielona (obecnie Ukraina, obwód lwowski, rejon żółkiewski)²¹. Inną hutą, o której dowiadujemy się ze źródeł pisanych, jest miejsce produkcji szkła w Hucie Bruśnieńskiej. Wymieniono ją po raz pierwszy w dokumentach cesji starostwa lubaczowskiego z 1637 r., a następnie z 1645 r. Inne huty szklane zarejestrowane w źródłach pisanych to: Stara Huta, Huta Różaniecka, Huta Kryształowa²² (ryc. 3).

Dzięki eksploracjom powierzchniowym przeprowadzonym przez archeologów udało się w pewnym stopniu namierzyć niektóre miejsca po dawnych hutach szkła oraz zdobyć informacje pomocnicze w dalszych refleksjach o historii hut. Stanowiska, z których pozyskano materiał archeologiczny, można podzielić na dwie kategorie: pierwsza to miejsca po dawnych hutach szklanych, druga to odkrycia źródeł materialnych z miejsc celu dystrybucji (ryc. 4).

Jak dotąd huty na terenie starostwa lubaczowskiego nie były badane przez archeologów metodą wykopaliskową. Jedynymi eksploracjami na dawnych hutach są tzw. badania w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski, czyli powierzchniowej i archiwalnej kwerendy, mającej na celu ewidencje stanowisk archeologicznych rozpoczętych w latach 70. ubiegłego wieku. Autorami badań AZP na terenie nas interesującym byli m.in.: prof. dr hab. A. Kokowski oraz mgr A. Lubelczyk.

Podczas badań przeprowadzonych przez AZP z terenów Rudy Różanieckiej gm. Narol, znanej bardziej z hutnictwa metalurgicznego, na dwóch stanowiskach

¹⁵ Patrz: M. Piotrowski, G. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 9–20.

¹⁶ A. J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 30.

¹⁷ Cyt. za: *ibidem*, s. 33.

¹⁸ *Описи королівщин в руських землях XVI віку*, [w:] *Жерела до історії України-Руси*, t. III, red. M. Грушевський, Львів 1900, s. 251–252.

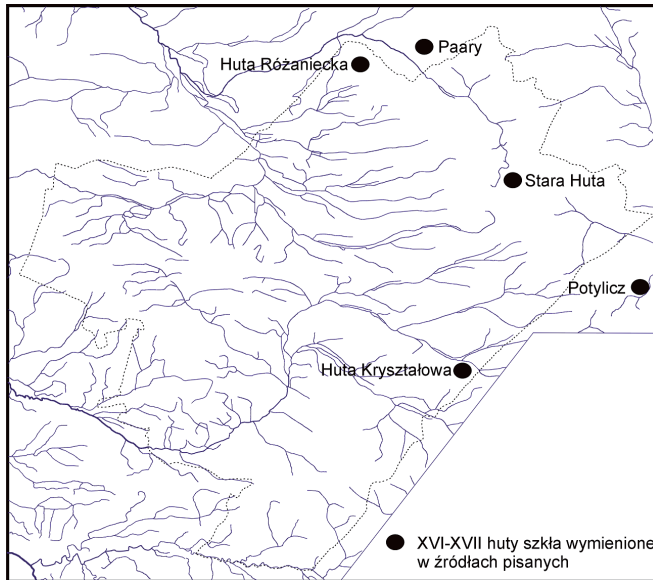
¹⁹ A. J. Kasprzak, *op. cit.*, s. 33.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

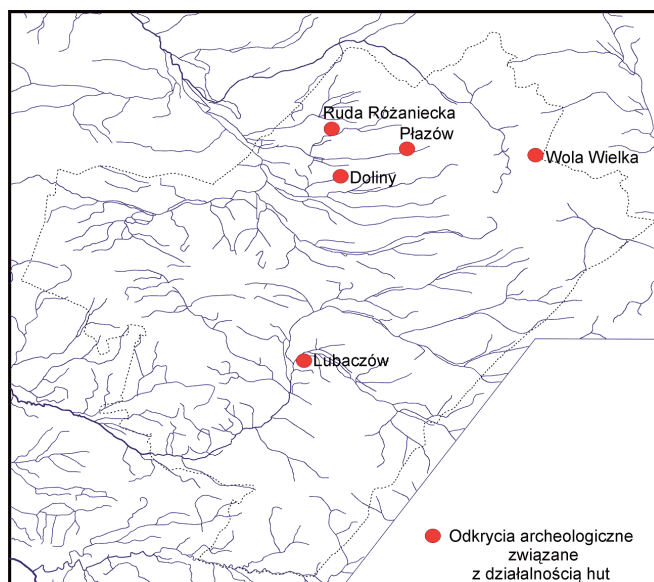
²² *Ibidem*, s. 32–35.

Rycina 3. Huty Szkła wymienione w XVI i XVII-wiecznych źródłach pisanych

Źródło: Opracowanie własne na podkładzie mapy powiatu lubaczowskiego wykonanego przez Grzegorza Dąbrowskiego

odkryto materiał związany z hutnictwem szklanym. Oznaczono je na obszarze 97–98 numerami 5/15 oraz 6/16. Zabytki zebrano w miejscu najprawdopodobniej XVIII-wiecznych osad. Na pierwszym ze stanowisk odkryto 6 bryłek żużla szklarskiego, na drugim zaś 10 brył szlaku szklanej. Na kartach AZP w Rudzie Różanieckiej zanotowano także stanowisko 4/4. W archiwum Zygmunta Kubraka z Lubaczowa znajdują się wypisy z Archiwum Akt Dawnych sugerujące istnienie w tym miejscu huty szkła przemysłowego. Zebrane informacje określają prawdopodobieństwo jej powstania w pierwszej poł. XVIII w. Tej huty szkła jednak nie zaobserwowano w badaniach powierzchniowych. Istnieje możliwość, że jej pozostałości znajdują się pod współczesną zabudową Rudy Różanieckiej. Na podstawie wywiadu wśród mieszkańców należy się jej dopatrywać w południowej części wsi, nad rzeką Różanką. Ponadto z obszaru AZP 97–98 znamy również stanowisko o numerze 2/7, zarejestrowane w miejscowości Doliny gm. Cieszanów. Tutaj odkryto 1 fragment żużla szklarskiego. Miejsce odkrycia określono jako ślad osadnictwa z XVIII w. W tej samej miejscowości pod numerem 5/10 zarejestrowano inne stanowisko, najprawdopodobniej z XVII w.. Zebrano z niego 2 bryły żużla szklarskiego. Wieś Wola Wielka w gm. Narol jest kolejnym miejscem, gdzie zaobserwowano materiał archeologiczny. Stanowisko AZP na obszarze 97–89 o numerze 6/59 określono jako hutę szkła z XVII–XVIII w. Podczas powierzchniowych eksploracji odkryto: 8 fragmentów donic szklanych, 2 fragmenty przetopionego szkła, 3 fragmenty surowego szkła, 4 fragmenty szlaku szklanej, 4 fragmenty wytworów

Rycina 4. Znajdźiska archeologiczne związane z działalnością hut szklanych

Źródło: Opracowanie własne na podkładzie mapy powiatu lubaczowskiego wykonanego przez Grzegorza Dąbrowskiego

szklanych oraz 1 fragment ceramiki. W Woli Wielkiej znaleziono także inne stanowisko (5/55), na którym z powierzchni zebrano: 3 fragmenty donic szklarskich, 1 fragment surowca szklarskiego oraz 2 fragmenty ceramiki. Stanowisko określono jako miejsce produkcyjne z XVII–XVIII w. Następne ślady hutnictwa szklanego na terenie starostwa lubaczowskiego znajdują się w miejscowości Płazów gm. Narol. Na kartach AZP obszar 97–88 oznaczono stanowisko numer 1/1, którego nie zidentyfikowano w badaniach powierzchniowych. Jednak – posiłkując się archiwum Zygmunta Kubraka – dowiadujemy się, że istnieją wypisy z Archiwum Akt Dawnych wskazujące na powstanie tejże huty w 1703 r. Posiadamy również informację, że należy poszukiwać jej na zachód od wsi Płazów, gdzie zarejestrowano inne stanowiska: 7/28 oraz 11/32. Na kartach AZP określono ją jako osadę z XVIII w. Z pierwszego stanowiska pochodzi następujący materiał: 4 bryły żużla, 1 fragment donicy szklarskiej oraz 1 fragment ceramiki. Na drugim stanowisku odkryto jedynie 5 brył żużla szklarskiego.

Szerszy wątek archeologiczny wyrobów szklanych z ziemi lubaczowskiej rozpoczął mgr Marcin Piotrowski²³ z Zakładu Archeologii Wczesnośredniowiecznej Instytutu Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Nauko-

²³ W tym miejscu należy złożyć podziękowania mgr. Marcinowi Piotrowskiemu, pracownikowi Instytutu Archeologii UMCS w Lublinie, za udostępnienie materiałów z własnych prac wykopaliskowych.

wiec zajął się badaniami na stanowisku 2 w Lubaczowie („Przygródek”). Eksploracje rozpoczęto w sierpniu 2005 r.²⁴ Są one kontynuowane do chwili obecnej. Podczas badań pozyskano ciekawe materiały wyrobów ze szkła, których rozpiętość chronologiczna wahała się od wczesnego średniowiecza do okresu nowożytnego. Nie wszystkie jednak można odnieść do miejscowych wyrobów, szczególnie te pochodzące z wczesnego średniowiecza.

W zbiorach Muzeum Kresów w Lubaczowie znajdują się tzw. pucharki dzwonowate, które są jednym z ciekawszych zabytków szklanych, ze względu zarówno na walory estetyczne, jak i ich funkcję – nie do końca rozwiązaną (fot. 1).

Fot. 1. Lubaczów, stanowisko nr 2 (przygródek), piwniczka z zabytkami szklanymi

Źródło: Fot. Marcin Piotrowski 2007, w zbiorach Autora

Odkrywane na terenach ziem polskich pucharki dzwonowate zostały podzielone na grupy i typy, które wyróżnia się ze względu na ukształtowanie czaszy i stopki²⁵. Klasyfikacja pucharków jest wyznacznikiem kombinacji typów i grup, co w rezultacie daje 9 różnych form. Wydaje się, że za formę dystynktywną należy jednak brać pod uwagę formę czaszy, ponieważ zależności pomiędzy ścianką stopki a ścianką nóżki należy uznać za kwestię przypadku, gdyż powstają w trakcie procesu wyrobu pucharków. Wysokość takich zabytków waha się zazwyczaj w zakresie od 8 do 10 cm, zaś średnica stopek od 4,4 do 5,8 cm²⁶. Naczynka wykonywano głównie ze szkła zielonego w odcieniach jasnych bądź ciemnych. Ich ścianki zawierają często pęcherzyki powietrza, a także fragmenty niestopionej krzemionki, które przez niektórych badaczy traktowane są jako oznaka obniżonej

²⁴ M. Piotrowski, G. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 11.

²⁵ *Ibidem*, s. 12–13.

²⁶ *Ibidem*, s. 12.

jakości wytworu²⁷. Tę kategorię zabytków datuje się w szerokich ramach chronologicznych, a mianowicie od XVI do końca XVIII w.²⁸. W Lubaczowie cztery z nich zostały odkryte podczas badań prowadzonych przez M. Piotrowskiego na wspomnianym wyżej stanowisku, jeden zaś podczas prac archeologicznych na wzgórzu zamkowym, oznaczonym jako stanowisko 1. Eksploracje prowadził wówczas M. Proksa. Istnieje również inny pucharek, którego miejsce odkrycia nie jest znane. Jednak M. Piotrowskiego i G. Dąbrowskiego sugerują, że przedmiot może pochodzić ze wzgórza zamkowego²⁹. Wydaje się jednocześnie, że liczba tychże zabytków wzrośnie wraz z systematycznym opracowaniem materiałów. Dodatkowo rozpoznanie tych zabytków utrudnione jest faktem, że podczas badań archeologicznych zazwyczaj odkrywane są one we fragmentach – ich dolne części są łatwiejsze do identyfikacji, zaś rozpoznanie ich górnych fragmentów jest o wiele trudniejsze. Pucharki z Lubaczowa ze stanowiska zwanego „Przygródek” występowały z materiałem datowanym od XVII do XX w., przy czym większość zabytków pochodziło z XVIII w.³⁰ (fot. 2).

Fot. 2. Lubaczów, pucharki dzwonowate pochodzące ze stanowisk nr 1 i 2

Źródło: Fot. Marcin Piotrowski 2007, w zbiorach Autora

Funkcja pucharków nie jest do końca wyjaśniona, bowiem nie ma potwierdzonej odpowiedzi na pytanie odnośnie sposobu ich użycia. Bardzo często traktuje się je jako naczynia służące do picia. Te odnajdywane w środowisku sakralnym odczytuje się jako zaś jako formy wykorzystywane wtórnie, będące lampkami oliwnymi. Dowiedziono, że kształt stopki w znacznej partii pucharków uniemożliwiał

²⁷ E. Prusicka-Kolcon, *Szklane pucharki dzwonowate z Zamościa od końca XVI w. do końca XVII w.*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 2000, t. 5, s. 230.

²⁸ J. Olczak, *Domniemana funkcja liturgiczna i pochodzenie szklanych pucharków dzwonowatych z XVII-XVIII wieku na terenie Polski*, „Archeologia Historica Polona” 1997, t. 5: *Studia z archeologii i historii*, s. 228–230.

²⁹ M. Piotrowski, G. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 11.

³⁰ *Ibidem*, s. 18.

zachowanie ich we właściwej czystości³¹. Spostrzeżono również, że z naczynek o szerokich i niemal poziomo wychylonych brzegach picie było praktycznie niemożliwe³².

Inną kategorią szklanych zabytków są wczesnośredniowieczne bransolety szklane, czyli materiały, które wlicza się do typowo ruskich zabytków. Zwykle występują one na stanowiskach wschodniej Polski. Na Lubelszczyźnie odkryto je m.in. w: Czermnie, Gródku nad Bugiem, Urhusku, Sąsiadce, Stołpiu, a także w Chełmie, XII-wiecznej stolicy księstwa Daniela Romanowicza. Na Podkarpaciu zaś m.in. w: Przemyślu, Treczy, a także w interesującym nas przede wszystkim Lubaczowie, wchodzącym w skład państwa Ruskiego. Punktem wysuniętym najdalej na zachód wysuniętym punktem, gdzie występują tego typu znaleziska, jest Opole na Śląsku³³. Masowe odkrycia szklanych bransolet pochodzą z terytoriów Rusi. Można chociażby wymienić Kijów, skąd pochodzą ogromne ilości takich zabytków, czy Halicz, gdzie potwierdzonych jest także kilkanaście wczesnośredniowiecznych pracowni szklarskich³⁴. Przypuszcza się, że szklane bransolety na terenach Rusi znane były już od XI w., a nawet sugeruje się, że mogły być wyrabiane już w pierwszej połowie X w. Jednak ich masowa produkcja rozpoczęła się dopiero w pierwszej ćwierci XII w. i trwała do drugiej połowy XIII w. Wraz z najazdami tatarskimi produkcja tych ozdób znacznie zmalała, chociaż przypuszcza się, że lokalnie mogła ona przeżywać swój dalszy rozkwit do XIV w.³⁵ Bransolety szklane wyrabiano z pałeczek szkła, które rozgrzewano w odpowiednich piecach do momentu, w którym stawały się plastyczne. Następnie rozciągano je, a także często skręcano wokół własnej osi. Skręcanie prętów szkła powodowało wytworzenie grubych zwojów. Drobny skręt uzyskiwano za sprawą przygotowania rowków na powierzchni pałeczki szklanej. Odkrywane są również bransolety nieskręcone, o gładkiej lub podłużnie żłobkowanej powierzchni³⁶. Tego rodzaju zabytki archeologiczne można podzielić także ze względu na ich kolorystykę, na: jednokolorowe oraz wielokolorowe. Podczas odkrycia mamy do czynienia z ich fragmentami, rzadziej z całymi bransoletami. Często są one pokryte szarą lub kremową patyną, czasami występują na nich tzw. tężowe refleksy. Zazwyczaj bransolety mają kolor jasnozielony lub ciemnozielony, ale występują również: niebieskie, fioletowe, czarne, żółte, kremowe, czerwone i bezbarwne. Te ostatnie występują jednak o najrzadziej. W większości przypadków szklaną powierzchnię zdobią pasma innej barwy, które nakładane były na pręt spiralnie bądź wzdłuż jego obwodu. Jest prawie pewne, że tego rodzaju ozdoby produkowane były na zachodnich rubieżach Rusi. Potwierdzenia należy

³¹ S. Ciepela, *Pucharki dzwonowate w Polsce od końca XVI wieku do końca XVII wieku*, „Szkło i Ceramika”, R. XVII, 1966, nr 9, s. 251.

³² J. Olczak, *op. cit.*, s. 256.

³³ O. Lipińska, *Wczesnośredniowieczne bransolety szklane z Warszawy-Palcowizny*, „Wiadomości Archeologiczne” 1973, t. 38, z. 1, s. 329–349.

³⁴ U. Ruskowska, *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym rejonem osadniczym w Chełmie-Bielawinie*, [w:] *Lubelskie materiały archeologiczne*, t. 3, red. J. Gurba, Lublin 1990, s. 83–84.

³⁵ O. Lipińska, *op. cit.*, s. 344.

³⁶ M. Piotrowski, M. Kępka, M. Żuchowska, *Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki archeologiczne z pogranicza polsko-ruskiego na Lubelszczyźnie*, [w:] *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2009, s. 114.

szukać w znaleziskach archeologicznych z takich ośrodków wczesnośredniowiecznych, jak: Przemysł czy Chełm. Istnieje również ewentualność ich produkowania w Czermnie (Czerwieniu). W Przemysłu i Chełmie potwierdzona jest wytwórczość szklarska, która jest reprezentowana przez glazurowanie ceramiki. W pobliżu grodu chełmskiego, na wczesnośredniowiecznej osadzie, odkrywano bryłki żużla szklanego, ale nie tylko. Ciekawymi znaleziskami są tygły odlewnicze, na których powierzchni zaobserwowano ślady szkliwa³⁷. Badania w Czermnie prowadzone przez I. Kutylowską przyniosły odkrycia szklanej szlaki³⁸. Liczne z bransolet znalezionych na powyższych rubieżach pochodziły jednak z Kijowa czy też Hali-cza (szczególnie niebieskie bransolety). Ostatnie badania archeologiczne ujawniły tego rodzaju przedmioty w Lubaczowie, skąd pochodzi ponad 70 fragmentów³⁹.

Znaleziska te oraz sprzyjające warunki naturalne ziem starostwa lubaczowskiego pozwalają na dodanie Lubaczowa do grona potencjonalnych miejsc produkcji szklarskiej na zachodniej rubieży Rusi. Wśród egzemplarzy odkrytych na podgrozdziu w Lubaczowie posiadamy dwie kategorie bransolet: wielokolorowe (zapewne importy) oraz jednokolorowe [w tym jedna z nich wygląda jakby była półwytworem, którego produkcja z jakichś nieustalonych przyczyn została zarzucona (fot. 3)].

Fot. 3. Lubaczów, stanowisko nr 2 (przygródek) – półwytwór bransolety szklanej

Źródło: Fot. M. Piotrowski 2007, w zbiorach Autora

Przez mikroskop zaobserwowano, że zachowały się na niej ślady pozostawione przez rzemieślnika za pomocą brązowych bądź miedzianych szczypiec⁴⁰.

Kończąc przegląd stanu badań nad historią hutnictwa szklanego w dziedzinie archeologii na obszarze powiatu lubaczowskiego nasuwają się pewne pytania. Czy w okresie wczesnego średniowiecza, kiedy obszary starostwa lubaczowskiego wchodziły w skład państwa Ruskiego, mogły tu istnieć huty szkła lub też warsztaty

³⁷ S. Gołub, T. Dzieńkowski, *Piąty sezon badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Chełmie na stanowisku 144*, „Archeologia Polski Środkowoschodniej” 2000, t. V, s. 121.

³⁸ I. Kutylowska, *Osada rzemieślnicza, na stan. nr 3 w Czermnie Kolonii, woj. zamojskie*, „Archeologia Polski Środkowoschodniej” 1998, t. 3, s. 167.

³⁹ Informacja od mgr. Marcina Piotrowskiego – autora badań prowadzonych w Lubaczowie.

⁴⁰ M. Piotrowski, M. Kęпка, M. Żuchowska, *op. cit.*, s. 114.

produkujące szklane przedmioty? Warunki środowiskowe bezapelacyjne wskazują bowiem na taką możliwość, co miało również wpływ na funkcjonowanie w tym miejscu w późniejszych czasach leśnych hut szklanych. Jednak szukając odpowiedzi, nie można opierać się jedynie na warunkach środowiskowych. Na zadane pytanie nie można więc odpowiedzieć bez podjęcia dalszych naukowych kroków. Należy przy tym postawić postulaty badawcze: pierwszym z nich są nastawione na poszukiwania hut szklanych weryfikacyjne badania AZP. Będzie to pierwsze działanie do podjęcia następnego kroku, czyli dalszych badań archeologicznych metodą wykopaliskową. Bezapelacyjnie potrzebne są także badania fizykochemiczne, mogące przynieść niezwykle ciekawe wnioski, które być może dadzą odpowiedź na pytanie: czy na dzisiejszych ziemiach polskich, a dawnych rubieżach Rusi, były produkowane bransolety szklane? Być może w przyszłości uda się również określić zabytki w relacji wyrób–warsztat. Niemniej jednak już dziś możemy powiedzieć z dużą dozą pewności, że wczesnonowżytnie szklarstwo na omawianym przeze mnie obszarze nie może wynikać ze wczesnośredniowiecznej ruskiej tradycji. Świadczy o tym kilkuwiekowa absencja źródeł, zarówno historycznych, jak i archeologicznych, odnoszących się do hut szklanych na tym obszarze. Analogicznie wyglądało to na terenach dzisiejszej zachodniej Ukrainy. Andrzej Wyrobisz dowodził, że zakładane na ziemiach ukraińskich w XVI i XVII w. huty szkła przedstawiały zupełnie nową jakość. Były organizowane inaczej niż warsztaty Rusi Kijowskiej⁴¹. Należy też dodać, iż produkcja szklarska na ziemiach Rusi Czerwonej i Ukrainy, wchodzących niegdyś w skład Rzeczypospolitej, była słabo rozwinięta w okresie wczesnonowżytnym (poprawa nastąpił dopiero pod koniec XVII i w XVIII w.⁴²). Pomimo tego starostwo lubaczowskie, jak wynika ze źródeł, wyróżniło się pod tym względem w XVI, XVII i XVIII w. Było większym i bardziej trwałym ośrodkiem hutniczym, który z całą pewnością należy badać w szerszym wymiarze.

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Описи королівщин в руських землях XVI віку, [w:] *Жерела до історії України-Руси*, t. III, red. М. Грушевський, Львів 1900.

OPRACOWANIA MONOGRAFICZNE

Kondracki J., *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2002.

Wyrobisz A., *Szkło w Polsce od XIV do XVII w.*, Warszawa 1968.

ATLASY

Kondracki J., Richling A., *Regiony Fizycznogeograficzne 1:1.500.000. Granice mezoregionów*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, IGiPZ PAN, Główny Geodeta Kraju, Warszawa 1994.

SŁOWNIKI

Malec M., *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Warszawa 2003.

---

⁴¹ A. Wyrobisz, *Szkło w Polsce od XIV do XVII w.*, Warszawa 1968, s. 39.

⁴² *Ibidem*, s. 43–44.

ARTYKUŁY NAUKOWE

- Ciepiela S., *Pucharki dzwonowate w Polsce od końca XVI wieku do końca XVII wieku*, „Szkło i Ceramika”, R. XVII, 1966, nr 9.
- Gołub S., Dzieńkowski T., *Piąty sezon badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Chełmie na stanowisku 144*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 2000, t. V.
- Kasprzak A.J., *Starostwo lubaczowskie*, [w:] *Szkła z Huty Kryształowej w starostwie lubaczowskim, 1717/1718 – koniec XVIII wieku*, red. A.J. Kasprzak, Warszawa 2005.
- Kondracki J., Richling A., *Regiony Fizycznogeograficzne 1:1.500.000*, [w:] *Atlas Rzeczypospolitej Polskiej*, Główny Geodeta Kraju, Warszawa 1994.
- Kutyłowska I., *Osada rzemieślnicza, na stan. nr 3 w Czerminie Kolonii, woj. zamojskie*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 1998, t. 3.
- Lipińska O., *Wczesnośredniowieczne bransolety szklane z Warszawy-Palcowizny*, „Wiadomości Archeologiczne” 1973, t. 38.
- Nobis I., *Potasznia*, [w:] *Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany*, t. 9: Po-O, red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, Kraków 2013.
- Olczak J., *Problemy archeologii przemysłu w Polsce na przykładzie archeologicznych badań nad hutnictwem szklanym*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, nr 36, 1989–1990.
- Olczak J., *Domniemana funkcja liturgiczna i pochodzenie szklanych pucharków dzwonowatych z XVII-XVIII wieku na terenie Polski*, „Archeologia Historica Polona” 1997, t. 5: *Studia z archeologii i historii*.
- Piotrowski M., Dąbrowski G., *Staropolskie pucharki dzwonowate z Lubaczowa*, „Rocznik Lubaczowski” 2007, t. XI.
- Piotrowski M., Kępka M., Żuchowska M., *Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki archeologiczne z pogranicza polsko-ruskiego na Lubelszczyźnie*, [w:] *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2009.
- Prusicka-Kołcon E., *Szklane pucharki dzwonowate z Zamościa od końca XVI wieku do końca XVII w.*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” 2000, t. 5.
- Ruszkowska U., *Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym rejonem osadniczym w Chełmie-Bielawinie*, [w:] *Lubelskie materiały archeologiczne*, t. 3, red. J. Gurba, Lublin 1990.
- Zierhoffer Z., *Huta*, [w:] *Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany*, t. 3: E-I, red. K. Rymut, Kraków 1999.

State of research on glasswork in the Lubaczów poviat. Natural conditions as a determinant of glass industry

The paper presents current research on forest glassworks situated in what is now historical Lubaczów district. Forest glassworks used to be located in the area surrounding Lubaczów and Potylicz – now Zhovkva region, Lviv district, Ukraine. The only remnants we find nowadays are local names, references in literature, and material sources such as archeological artifacts. The latter have rarely ever been examined, unlike similar findings in other parts of Poland where glass manufacturing is part of industrial archeology. The paper also discloses natural conditions that contributed to the development of glass manufacturing in said region.

Keywords: archeology of industry, glass industry, forest steelworks, Lubaczów, Potylicz

